

15 МАЯ — 160 ГАДОЎ

3 ДНЯ НАРАДЖЭННЯ І. Д. ЧЭРСКАГА, ГЕОЛАГА, ГЕОГРАФА, ДАСЛЕДЧЫКА СІБІРЫ (1845—1892)

Кожны народ, кожная нацыя лічаць за гонар мець такога славутага сына, як Іван Дзяменцьевіч Чэрскі. За яго «змагаюцца» палякі і літоўцы, рускія і беларусы. Аднак сам вучоны пісаў, што ён — «сын ліцвіна» — так калісьці называлі сябе ўсе жыхары Вялікага княства Літоўскага (у тым ліку і беларусы).

Нарадзіўся І. Чэрскі ў маёнтку Свольна Дрысенскага павета Віцебскай губерні (зараз Верхнядзвінскі раён) у сям'і заможнага шляхціца. Калі хлопчыку мінула дзесяць гадоў, памёр бацька. Маці зрабіла ўсё, каб даць Івану добрую хатнюю адукацыю. Перад паступленнем у гімназію ён іграў на фартэпіяна, добра маляваў, ведаў некалькі замежных моў. У 1860 г. І. Чэрскі стаў студэнтам Віленскага шляхецкага інстытута, у якім у той час выкладалі кампазітар С. Манюшка, мастак К. Русецкі, оперны спявак з Італіі А. Банольдзі. Тут, нягледзячы на суровую дысцыпліну, сярод навучэнцаў і выкладчыкаў распаўсюджваліся антыцарскія настроі, дзейнічалі тайныя гурткі. Вельмі здольны да навук І. Чэрскі лічыўся лепшым студэнтам, і пасля заканчэння інстытута ён меў магчымасць паступіць у Віленскі ўніверсітэт ці атрымаць прэстыжную пасаду на дзяржаўнай службе. Аднак будучы вучоны абраў іншы жыццёвы шлях: ён стаў удзельнікам паўстання

пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага. У маі 1863 г. І. Чэрскі быў арыштаваны і асуджаны віцебскім ваенна-палявым трыбуналам на бестэрміновую рэкруцкую службу ў сібірскіх батальёнах з канфіскацыяй маёмасці і пазбаўленнем дваранскага тытула. Такое жорсткае пакаранне атрымаў васемнаццацігадовы юнак за чатыры тыдні, праведзеныя ў паўстанцкім атрадзе.

Доўгі шлях у Сібір забіраў сілы і здароўе, але гонар і прага жыцця дапамагалі пераносіць цяжкасці. Па дарозе на Омск І. Чэрскі пазнаёміўся са ссыльным А. Чаканоўскім — прафесійным геалагам. Збліжэнне з гэтым чалавекам стала для Івана Дзяменцьевіча лёсавызначальным, назаўжды акрэсліла яго прызначэнне, адкрыла сэнс усяго далейшага жыцця, падштурхнула стаць навукоўцам і даследчыкам, знаўцам сібірскай геалогіі. Салдатчына пазбавіла І. Чэрскага магчымасці атрымаць вышэйшую адукацыю, і свае «універсітэты» юнак праходзіў у бруднай, закінутай лазні, пры агарку свечкі перачытваючы кнігі па прыродазнаўстве з невялікай афіцэрскай бібліятэкі. Апрача таго, у Омску ён сустрэў свайго земляка В. Квяткоўскага, вядомага бібліяфіла, чалавека энцыклапедычных ведаў, які забяспечваў І. Чэрскага літаратурай. Вялікае ўражанне на будучага вучонага зрабілі кнігі Ч. Дарвіна, С. Кутаргі, Ч. Ляеля, І. Леваноўскага,

Д. Сакалова. Іван Чэрскі быў самавучкам менавіта ў той галіне ведаў, дзе самаадукацыя даецца найбольш цяжка. Гэта патрабавала не толькі незвычайнай настойлівасці, але і каласальнай напругі думкі, памяці. Шчаслівы выпадак звёў Чэрскага з вядомым омскім географам Р. Патаніным, пад кіраўніцтвам якога ён вывучаў наваколле горада, склаў геалагічныя карты і профілі Іртыша, сабраў калекцыю ракавін прэснаводных малюскаў, якая ўразіла славу тага акадэміка А. Мідэндорфа. Застаецца толькі здзіўляцца, якім чынам, не прайшоўшы універсітэцкага курса і не маючы магчымасці карыстацца ні спецыяльнай бібліятэкай, ні геалагічным кабінетам, вучоны-самавучка змог у такой ступені авалодаць прадметам, што заняў пачэснае месца сярод сваіх калег. Давалася гэта нялёгка: І. Чэрскі пакутаваў ад бяссонніцы, пашкодвання нервовай сістэмы з разладам кровазвароту, спазмаў сэрца. У 1869 г. яго па стане здароўя перавялі на становішча ссыльнага пры строгай забароне выезду з Омска без спецыяльнага дазволу генерал-губернатара. Аднак праз два гады па хадайніцтве А. Мідэндорфа І. Чэрскі пераехаў у Іркуцк, дзе пачаў працаваць у Сібірскім аддзеле Рускага геаграфічнага таварыства. Саяны, Прыангар'е, Селенга, Ніжняя Тунгуска... Па гэтых мясцінах праляглі маршруты навуковых экспедыцый, у якіх удзельнічаў Іван Чэрскі. Але сапраўдную славу вялікага вучонага прынесла яму даследаванне возера Байкал. За работы па геалогіі ўзбярэжжа «слаўнага мора» Рускае геаграфічнае таварыства ўзнагародзіла І. Чэрскага малым сярэбраным і малым залатым медалямі імя Ф. П. Літке.

У 1885 г. вучоны атрымаў доўгачаканую амністыю і разам з сям'ёй пераехаў у Пецяярбург, дзе пражыў пяць гадоў, працуючы ў Рускім геаграфічным таварыстве і Заалагічным музеі Акадэміі навук. Аднак І. Чэрскаму было «душна» ў горадзе, яго цягнула ў Сібір. Нягледзячы на дрэннае здароўе, ён усё ж дабіўся таго, каб яго паслалі ў трохгадовую экспедыцыю ў раён рэк Калыма, Індыгірка і Яна. У пачатку 1891 г. І. Чэрскі разам з жонкай і сынам выехалі з Пецяярбурга. А за паўгода да таго яны з радасцю наведалі Беларусь, таму што памяць пра родны край заўсёды жыла ў сэрцы Івана Дзяменцьевіча.

І. Чэрскі памёр у час апошняй, самай цяжкай, але вельмі цікавай экспедыцыі. Яго пахавалі на левым беразе Калымы, насупраць вусця ракі Амалон. Удава вучонага давяла экспедыцыю да Ніжнекалымска і даставіла даследчыя матэрыялы ў Іркуцк. Пазней яна сустрэлася ў Пецяярбургу з П. Сямёнавым-Цянь-Шанскім і перадала калекцыі мужа, яго запісы. Чэрская назаўсёды зберагла памяць пра мужа. Збераглі яе і нашчадкі. Імя Чэрскага носяць працяглая горная сістэма паміж рэкамі Калыма і Яна ў Якуціі ў Магаданскай вобласці, горны хрыбет у Забайкаллі, пасёлак па рацэ Калыма, найвышэйшая вяршыня Байкальскага хрыбта, адзін з вулканаў Тункінскай упадзіны на Усходнім Саяне. Ёсць даліна Чэрскага ў Саянах, гара Чэрскага пад Іркуцкам, вуліца Чэрскага ў Маскве, Пскове і Верхнядзвінску. На радзіме выдатнага прыродазнаўцы і падарожніка створаны музей, а на месцы дома, дзе нарадзіўся вучоны, устаноўлены валун з мемарыяльнай дошкай.

Чэрскі Іван Дзяменцьевіч // Бел. энцыкл.: У 18 т. — Мн., 2003. — Т. 17. — С. 334.

Чэрскі Іван Дзяменцьевіч // Энцыкл. гісторыі Беларусі: У 6 т. — Мн., 2003. — Т. 6. — Кн. 2. — С. 185.

Ярмоленка В. А. За даляглядам Айкумены: Іван Чэрскі / В. А. Ярмоленка. — Мн.: Навука і тэхніка, 1995. — 59 с. — (Нашы славытыя землякі).

Гарэцкі Р. Сын ліцвіна — вялікі расійскі натураліст: Чэрскі Іван Дзяменцьевіч / Радзім Гарэцкі // Памяць: Верхнядзвінскі раён: У 2 кн. — Мн., 1999. — Кн. 1. — С. 68—70.

Шымук Б. Ф. Аўтографы на карце планеты // Навуковая спадчына геологаў і географаў зямлі беларускай. — Мн., 1996. — С. 6—16.

Марціновіч А. Ён і мёртвы — наперадзе: Іван Чэрскі / Алесь Марціновіч // Зерне да зерня. — Мн., 1996. — С. 296—309.

Цішук Г. Да белых плямаў Сібіры / Глеб Цішук // Беларусь. — 2003. — № 5. — С. 40—42.

Болатаў А. Імя на карце / Андрэй Болатаў // Беларуская думка. — 1995. — № 6. — С. 64—65.

Орлов В. Памятник на заимке Колымская / Владимир Орлов // Дело (Восток + Запад). — 1995. — № 12. — С. 54—55.

Болатаў А. Байкальскія «аўтографы» знакамітага беларуса / А. Болатаў // Падарожнік. — 1996. — № 3. — С. 3—4.

Ермоленко В. А. От Немана до Колымы: к 150-летию со дня рождения И. Д. Черского / В. А. Ермоленко // Неман. — 1995. — № 6. — С. 206—225.

Соніч А. Калі я буду адыходзіць... / Алесь Соніч // Беларуская мінуўшчына. — 1995. — № 2. — С. 57—58.
Иван Дементьевич Черский: (150 лет со дня рождения): библиогр. указ. / Авт.-сост. В. А. Ермоленко. — Мн.: БГУ, 1995. — 24 с.